

О. В. Січова
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
м. Київ

З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ПРИЄДНАННЯ ЇХ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. відбувся процес колонізації Південноукраїнських земель. Вивчення процесу колонізації є надзвичайно важливим. Господарське освоєння і залюднення регіону в кінцевому результаті призвели до перетворення його в беззаперечну, невід’ємну складову етнічної території України, оскільки переважна більшість переселенців були українцями. Колонізація земель південного Правобережжя, або так званих “За-дніпровських місць” (термін, що використовувався в офіційних російських документах для позначення заселених територій південного Правобережжя в 40-х роках XVIII ст.), є одним з напрямів українського колонізаційного руху на південь першої половини XVIII ст. Дане дослідження має на меті показати, що протягом першої третини XVIII ст. відбувалося господарське освоєння південних земель в переважній більшості за рахунок підданих Гетьманщини.

Основне дослідження, що торкається даної проблеми, – це праця С. Шамрая¹, де він визначає способи залюднення території та приділяє значну увагу суперечкам козацької старшини з поляками. Державні кордони і вплив міжнародного становища на їх зміни досліджують О. Гуржій та М. Крикун².

На основі аналізу архівних матеріалів, передусім купчих та тестаментів, що засвідчували право власності на землю вперше автор робить спробу висвітлити витоки колонізаційного руху початку XVIII ст. та походження колонізаторів.

Одиничні свідчення не дають можливості визначити масштаби залюднення в регіоні, проте є беззаперечними доказами того, що перші осередки господарської осілості, які отримали продовження

і розвиток у першій половині XVIII ст., існували на території південного Правобережжя ще з початку XVII ст.

Підставами для такого висновку, наприклад, є документи, що засвідчують земельну власність родини Волевачів, жителів м. Чигирин. Найдавнішим є тестамент чигиринського козака Т.Ф. Волевача, датований 1601 р.³. Тихон Федорович лишив у спадок своїм синам Антону, Андрію та Івану пасіку на р. Чута з 12 байраками (у XVIII ст. назва „Волевачеві байраки” використовувалася в якості топоніма для орієнтації в даній місцевості), орним полем, сінокосами і хутором, також пасіку в Мотрониному лісі з орним полем (у XVIII ст. це вже була польська територія); хутір на р. Березівка, 8 байраків з орним полем і сінокосами по обидва боки р. Цибульник; орне поле і сінокоси у Калантаєві (польському) і на р. Чута.

Оскільки догляд за пасіками і орними полями вимагав постійної присутності певної кількості робітників, можна припустити, що уже в той час почали виникати, а можливо й існували стаціонарні поселення.

У наступному документі, купчій від 1615 р.⁴, уже є згадка про поселення людей. І.Т. Волевач, знатний козак, по смерті батька і двох старших братів Антона і Андрія став єдиним власником нерухомості, що належала його родині. У 1615 р. він купує ліс (називається Плоский), який знаходився на витоках р. Цибульника. В купчій зазначається, що при лісі ще є 12 байраків з малими байраками, звірине поле і хуторище з сінокосом, степом і поселенням людей.

У 1648 р., перебуваючи на посаді обозного Війська Запорозького, І. Волевач додає до своїх володінь пасіку, яка простяглася до р. Інгульця, на Інгульці теж була гребля і хуторище з поселенням людей, сінокосами, полем, рибними і звіриними ловлями⁵. В обох купчих маєтності були придбані в чигиринських жителів – Максима Михайловича, “козака чигиринського”, і Федори Андріївої, “жительки чигиринської”. Отже, в першій половині XVII ст. колонізація в південному напрямі уже перейшла за межі адміністративних кордонів Речі Посполитої на територію “Задніпровських місць”.

Цей процес певно тривав і в період Хмельниччини. Гетьман Богдан Хмельницький підтримував розширення земельних володінь на південь, про що свідчить тестамент І.Т. Волевача, засвідчений особистим підписом і печаткою гетьмана. Сам Хмельницький прагнув прилучити до своїх земель “пряму пустиню” на південь від Чигирини, що простягалася від пасіки батька в Чорному лісі,

через р. Інгулець до устя р. Бешки і до байраків, з другого боку – від устя річки Камянки по р. Камянку, що впадає в р. Інгул⁶.

У період Руїни Українська Гетьманська держава розділилася на Правобережну і Лівобережну. Протягом останньої чверті XVII ст. українські гетьмани робили спроби об'єднати Лівобережжя і Правобережжя, спираючись на підтримку сусідніх держав Росії, Туреччини чи Польщі. Процес об'єднання набув міждержавної ваги і супроводжувався військовими діями. Найбільших втрат у результаті воєнних операцій зазнавали прикордонні регіони, зокрема південне Правобережжя і, як результат, повне знелюднення, перетворення на пустку.

Визначною подією для розвитку зазначеного регіону стало підписання “Вічного миру” 1686 р. між Росією і Польщею. Згідно з умовами трактату, територія південніше річок Тясмина і Висі переходила до Росії, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було⁷. Заборонялося також відновлювати зруйновані поселення чи створювати нові. Однак були дозволені промисли: рибальство, бортництво, мисливство.

Територія “Задніпровських місць” на межі століть потрапляє у сферу інтересів козаків прикордонних сотень Миргородського і Полтавського полків Гетьманщини. З XVII ст. збереглися 8 купчих, які датуються 1615⁸, 1648⁹, 1654¹⁰, 1663¹¹, 1665¹², 1670, 1674 і 1675¹³ рр., тобто до початку широкомасштабних воєнних дій, що призвели до розорення і руйнування південного Правобережжя. Згідно з правилами акти купівлі-продажу засвідчувалися представниками влади. Наведені купчі засвідчені урядовцями Чигирини і Крилова “за вряду атамана чигиринського...”, “за вряду чигиринського войта...”, “за підписом криловського писара...”, “за вряду сотництва криловського...”. Вищезгадані тестаменти родини Волевачів теж завірені чигиринськими урядовцями. По закінченні російсько-турецької війни з 80-х років XVII ст. до кінця 40-х років XVIII ст. документи на земельну власність підтверджуються адміністрацією сотень Миргородського і Полтавського полків або гетьманами України¹⁴. Однак це не означає, що після воєнних лихоліть у регіон прийшли абсолютно нові люди. Протягом другої половини XVII ст. жителі Чигиринського полку примусово або рятуючись від воєнних дій переселялися на територію Лівобережжя і осідали в тамтешніх полках (зокрема у Полтавському і Миргородському). Наприклад, у вирішенні суперечки між претендентами на колишню

пасіку Богдана Хмельницького в Чорному лісі свідками виступають “люде зацние Стецко Михно, Лаврен Димиденко, жители бившие Чигиринские, а теперь Уласовские...”¹⁵. Скоріше за все, саме такі переселенці по встановленні відносного спокою в регіоні почали знову займати свої або сусідні землі – землі, які вони добре знали.

У 1716 р. з'являється чергова згадка про родину Волевачів. А. Волевач займає посаду в уряді Потоцького сотника. Очевидно в період Руїни родина Волевачів переїхала в місто Потоки Миргородського полку на лівому березі Дніпра, де І. Волевач, Генеральний обозний Війська Запорозького в середині XVII ст., володів двома млинами¹⁶. А.Я. Волевач, онук Івана Тихоновича по синові Якову, продовжує справу діда і батька, купуючи нові землі на Правобережжі, не зважаючи на переїзд.

Напевно, починаючи з першого десятиліття XVIII ст., до колонізації в “Задніпровських місцях” долучається тоді ще Миргородський полковник Д. Апостол. Саме завдяки його діяльності колонізація в цьому регіоні активізувалася і швидко переросла в проблему державної.

Старожили, колишні жителі польського Крилова, під час опитування 1752 р. засвідчили, що всі вони перейшли на проживання в Крилов (пізніше він відійшов до Польщі) “до шведской баталії как би лет за десят...”¹⁷. Я. Омелай, житель слобідки Чернецької (власник В. Капніст), якому було близько 80 років, перейшов у старий Крилов з с. Трубаї (на Лівобережжі), коли воно почало заселятися. В той час отаманом був коваль Бокай.

Коли кількість населення почала збільшуватися, Д. Апостол „принял то мистечко в свое владение...”, призначив старосту В. Бара, після нього був О. Тля. Полковник Д. Апостол заволодів Криловим. Бо наступні старожили, час переселення яких в Крилов, як і Я. Омелая, був приблизно за десять років до шведської „баталії”, оселялися там уже як піддані полковника Д. Апостола. Двоє з них – Кузьма Позивай Батько (йому близько 70 років) та В. Васенко (70 „с небольшим” років), родом з Власівки, прийшли разом з батьками „на житло” в сам Крилов. А. Пальчин (більше 70 років) з дозволу Д. Апостола поселився, як його підданий, біля с. Андрусівки (відійшла до Польщі), яке теж належало полковнику¹⁸. Із розбудовою міста, населення почало переходити через р. Тясмин, вздовж якої і виникали порубіжні населені пункти, такі, як Крилов і Андрусівка. Таким чином, містечко Крилов розділилося на дві частини.

Внаслідок поразки Росії у Прутській кампанії 1711 р., російські війська згідно з новопідписаними міжнародними угодами були виведені з території Правобережжя¹⁹.

До того ж 15 грудня 1711 р. гетьман І.Скоропадський наказав перевести на лівий берег, з метою захисту від ворожих нападів, людей, які жили в “Задніпровських місцях”²⁰.

На звільнені території (Правобережне Придніпров’я) нахлинула польська шляхта, яка активно взялася залюднювати свої землі²¹. Поляки висунули свої претензії і на територію “Задніпровських місць”. Польський посол Хоментовський 23 червня 1720 р. звернувся до російського уряду з проханням повернути міста, які мали лишатися “в пустці”. Російський уряд висловив протест, висунувши зустрічні претензії, аргументуючи їх тим, що більші права на ці території має Гетьманщина. Однак, щоб не загострювати конфлікт, Росія згодом відмовилася від претензій з умовою, що ця територія і не буде заселятися. Але, користуючись підтримкою Туреччини, поляки почали захоплювати задніпровські поселення і селити нових колоністів-українців ще до 1720 р. (тобто офіційної заяви посла).

У 1720 р., будучи миргородським полковником, Д. Апостол повідомляв гетьману І. Скоропадському, що поляки почали захоплювати володіння Миргородського полку за Дніпром. Апостол пропонував, щоб за пограбування своїх підданих під час переїзду через Дніпро до своїх володінь, в свою чергу, “взаємне их поляков ограблывать”²². С. Шамрай вважає, що до 1725 р. цю територію було “вже зовсім заселено”²³.

У березні 1728 р. на прохання миргородської старшини гетьман Д. Апостол надіслав скаргу до російського уряду, в якій йшлося про те, що поляки почали утворювати нові поселення на південь від р.Тясмин на землях Російської імперії. Одночасно вони захопили задніпровську власність прочан Миргородського полку: хутори, пасіки, земельні угіддя, всі ліси, зокрема найбільший Чорний, і мешканцям Миргородського полку доводилося купувати їх власний ліс. Тому багато людей тікає з Лівобережжя до нових польських поселень. Щоб запобігти втечам і захистити власників, гетьман прохає втрутитися російську владу²⁴. Не дочекавшись відгуку з боку Колегії іноземних справ, у вересні цього ж року Д. Апостол пише скаргу на ім’я Канцлера. Гетьман повідомляє, що за свідченням сотників Городиської, Кременчуцької, Власівської, Потоцької та інших сотень Чигиринський губернатор Станіслав Орловський

наказав описати пасіки в “Задніпровських місцях” і збирає з них десятину, а зверху того вимагає” погребового, от каждой пчелы по деньге...” і на писаря “з десятка бортней” по копійці, – це збори, які належать гетьману.

Відповіддю на скарги української влади стало проведення опису прикордонних з Польщею територій. У 1732 р. київський генерал-губернатор граф фон Вейсбах відповідно до указу імператриці Анни Іоанівни і Колегії іноземних справ доручив генерал-квартирмейстру фон Штофелю зробити опис “Задніпровських місць” від гирла р. Тясмин вниз до Дніпра і Запорозької Січі, а з іншого боку – від гирла Тясмина вгору в поле прямо, не займаючи Чигирина, до Чорного лісу. Опис проводився з метою виявлення земель, захоплених і заселених поляками в межах кордонів Російської імперії, щоб повернути їх “к высокої державе Ея Императорского Величества”²⁵. Для здійснення опису в команду фон Штофеля гетьманом Д. Апостолом були призначені гадяцький полковник Г. Грабянка і бунчуковий товариш П. Волевач разом з старожилами Миргородського полку, які добре знали ці землі. Старшина і старожили підтвердили правдивість російсько-польського кордону, спираючись на умови Вічного миру. Кордон сягав від Дніпра до гирла р. Тясмина вгору Тясмином до гирла р. Ірклій, по ній, вгору, не займаючи Чигирина, прямим шляхом в урочище Провороття між лісами Мотрониним і Чута – наліво, далі Провороттям дорогою до Круглого байраку і до Чорного лісу. Всі володіння по лівий бік зазначеного кордону належать Російській імперії.

12 вересня фон Штофель з командою переправилися нижче Кременчука через Дніпро на Правобережжя. Експедиція рухалася вздовж прикордонних рік, описуючи заселені території. Дійшовши до Провороття, експедиція розмежувала лісові масиви: Чута, Чорний ліс, Великий ліс, Круглий байрак, Плоскі байраки відійшли до Російської імперії. Далі були описані поселення, що знаходилися на відмежованій території – “по лівий бік” вздовж рік Малого Інгульця і Цибульника.

В описі зустрічаються три види поселень – “старинные”, “новопоселенные” і “поселенные вновь”. До “старинных” належали поселення, залюднені українцями і згодом захоплені польською шляхтою. До таких поселень віднесені села Табурище, Кам’янка, “деревни” Золотарівка, Обламівка, Конотоп, Свинарна, Білецьківка, Пацьківка, Круків, що знаходилися вздовж узбережжя Дніпра²⁶. В описі за-

значено, що ці населені пункти здавна були заселені козаками і посполитими, але поляк К. Чайковський насильно захопив їх і привів у польське підданство.

До населених пунктів, існуючих раніше, але зруйнованих війнами і знову відновлених поляками, віднесені слобідка Криловська на р. Тясмин, на володіння якою заявив претензії гетьман Д. Апостол “по привилегиям”²⁷, “деревня” Ворощівка також на Тясміні, а вище неї с. Андрусівка. Щодо с. Андрусівки в описі містяться цікаві відомості – зазначено, що воно “старого поселения прежде бывшее, после же разрушенное и недавно от поляков возобновленное...”, а головне – в ньому знаходиться млин Дорошенківський²⁸. Можливо, це село належало раніше брату гетьмана П. Дорошенка А. Дорошенку, оскільки воно знаходилося недалеко від Чигирина, який був гетьманською столицею.

Комісія докладно описала нові поселення, створені під керівництвом польської адміністрації. Поблизу гирла р. Тясмин поляки заселили слобідку Походіївка, далі на березі цієї ж річки виникла слобідка Колонтаївська. Під Чорним лісом польські колонізатори заселили с. Цибулів і біля нього хутір Тонконогий поблизу р. Інгулець²⁹. Багато нових населених пунктів у період польського панування утворилося вздовж р. Цибульник: “деревни” Ковалівка, Биківка, Глинське і три хутори. Без означення способу і періоду заселення в описі згадується лише с. Войтове на р. Тясмин, на думку С. Шамрая, воно теж належить до заселених поляками³⁰.

Опис території “Задніпровських місць” дав можливість визначити масштаби колонізаційної політики польської влади. З 24 населених пунктів, зазначених в описі, 11 були заселені до приходу поляків. У період відсутності в регіоні російсько-українських військ з 1711 р. по 1732 р. поляки відновили тут три спустошені населені пункти і заселили 10 нових. Заселяли їх поляки, як зазначено в описі, малоросійськими жителями “из высокой державы Ея Императорского Величества перешедших...”³¹.

Українські колоністи в зазначений регіон приходили як з Гетьманщини, так і, передусім, з сусідніх територій, що належали Польщі. Таке ж беззаперечне означення походження переселенців в документі пояснюється політичною ситуацією. Згідно з російсько-польськими міждержавними угодами адміністрації однієї сторони заборонялося селити у себе підданих іншої, тобто потрібно було б перевести частину поселенців на територію Польщі.

Захоплені поляками населені пункти знаходяться, переважно, вздовж Дніпровського узбережжя, новопоселені – вглиб території, вздовж притоки Дніпра р.Цибульник.

Відповідно поселення, які були заново відбудовані, знаходилися вздовж р. Тясмин, яка до XVIII ст. була природним і адміністративним кордоном з “Диким полем”.

На жаль, не зберігся подвірний реєстр, зроблений комісією під час опису, тому невідомою лишається кількість населення в регіоні на початку 30-х років.

Усі населені пункти, які згідно з описом знаходилися в межах Російської імперії, були відібрані від поляків. Володіння Власівської, Городиської, Кременчуцької і Потоцької сотень Гетьманщини знову повернулися у відання сотенних адміністрацій. Поселення ж, які утворилися за час панування поляків, з 1732 р. були підпорядковані владі представника Миргородської полкової канцелярії, який перебував у слобідці Криловській і виконував обов’язки сотника.

Південніше володінь Миргородського полку освоювали землі козаки і посполиті Келебердянської і Переволочинської сотень Полтавського полку. Кордони полтавських володінь проходять від Дніпра до дач Миргородського, далі до р. Кам’янки 30 верст, а від неї ще 25 верст до р. Малого Інгульця, далі вниз по Дніпру близько 30 верст.

Не зважаючи на протести Польщі, землі на південь від р. Тясмин опинилися під владою Гетьманщини; на кінець 1732 р. уже існували поселення: Крилів, Походіївка, Воробцівка, Андрусівка, Войтово, Стецівка, Нестерівка, Цибулів, Тонконогівка, Ковалівка, Глинське і ряд хуторів.

З цього часу представники козацької старшини почали активно підтримувати процес залюднення і розширення своїх правобережних володінь. На жаль, діяльність козацької адміністрації була зупинена політичними планами Російської влади, яка прийняла рішення утворити на території “Задніпровських місць” сербське військове поселення, що отримало назву Нова Сербія. Колонізація даного регіону, місце і роль української старшини у заселенні території і вплив переселенської політики Російської імперії на процес української колонізації чекають на своїх дослідників.

¹ Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // ЗІФВ. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302.

² Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–

XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 222 с.; *Крикун Н.* Административно-територіальне устро́йство Правобережної України в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 150.

³ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр.20316, арк. 44 зв.

⁴ Там само, арк. 43 зв.

⁵ Там само, спр. 11437, арк. 115.

⁶ *Крип'якевич І.* Історія України. – Л., 1996. – С. 286.

⁷ *Крикун Н.* Указ. соч. – С. 133.

⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 20316, арк. 43 зв.

⁹ Там само, арк. 44.

¹⁰ Там само, арк. 35зв.

¹¹ Там само, арк. 29.

¹² Там само, арк. 32.

¹³ Там само, арк. 29 зв.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. І, спр. 63, № 59314, арк. 35.

¹⁵ Пасека Богдана Хмельницького // Киев. старина. – 1901. – Т. 72. – № 1/3. – С. 4.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 51, оп.3, спр. 2036, арк. 44 зв.

¹⁷ Там само, спр. 11437, арк. 222 зв.

¹⁸ Там само, арк. 223.

¹⁹ *Гуржій О.* Вказ. пр. – С.66.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3.

²¹ *Крикун Н.* Указ. соч. – С.125.

²² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11144, арк. 3.

²³ *Шамрай С.* Вказ. пр. – С.210.

²⁴ ІР НБУВ, ф. II, № 1689, арк. 124, 129–130.

²⁵ Там само, № 1965, арк. 941.

²⁶ Там само, арк. 942.

²⁷ Там само, арк. 943.

²⁸ Там само, арк. 943–944.

²⁹ Там само, арк. 944.

³⁰ *Шамрай С.* Вказ. пр. – С.213.

³¹ ІР НБУВ, ф. II, спр. 1965, арк. 945.